

УДК 316.334.(477.87)

Н. І. ВАРГА

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ МОЛОДІ В УКРАЇНІ

У статті сконцентровано увагу на соціальних аспектах неформальної зайнятості молоді, яка може виступати результатом як соціальної ексклюзії, так і добровільного виходу за межі інституціоналізованої економічної діяльності. У першому випадку це маргінали й дискриміновані групи (нелегальні трудові мігранти, молодь, жінки, пенсіонери), які не мають доступу до формального ринку праці. Як наслідок, дотримуючись стратегії фізичного виживання, індивіди готові братися за будь-яку роботу, незважаючи на низьку зарплату, важкі умови праці тощо. У другому випадку неформальна зайнятість – наслідок добровільного й свідомого вибору індивіда. Вибір на користь неформального сектору зумовлений тим, що він забезпечує більшу автономію, гнучкість і свободу діяльності, доходи учасників, що особливо важливо для молоді.

Ключові слова: зайнятість, ринок праці, неформальний сектор, молодь, технології соціальної роботи з молоддю.

Посилення кризових тенденцій на ринку праці стає однією з основних причин поширеності достатньо песимістичних тенденцій у сфері зайнятості молоді. Так, негативними тенденціями у сфері зайнятості молоді є зростання загального рівня економічної активності населення, зокрема за рахунок попиту на робочі місця та самозайнятості в неформальній економіці; перевищення в декілька разів рівня безробіття порівняно із зареєстрованим, включаючи показники прихованого безробіття; відмінності гендерної та вікової структур реального безробіття; масштаби та якісні характеристики зайнятості населення в тіньовій економіці.

Головною ознакою становища молоді на ринку праці є диспропорція між пропозицією та попитом на робочу силу. Більшість молодих людей, особливо тих, які навчаються, прагнуть працювати й мати власне джерело для існування. Це підтверджує відносно високий рівень економічної активності громадян віком 15–29 років. Важливими проблемами є вимушена незайнятість або, навпаки, рання зайнятість молоді віком від 15 до 19 років, безробіття серед сільського населення, працевлаштування молодих спеціалістів тощо. Зокрема, найменш конкурентоспроможною на ринку праці є міська молодь віком 15–19 років, яка здебільшого не має професійної освіти й досвіду роботи. 3-поміж цієї категорії майже кожен другий з економічно активних – безробітний, що становить 10% усіх безробітних. Науковці вважають, що проблема вимушеної незайнятості є більш актуальною для міської молоді, ніж сільської. Стосовно сільської молоді низький рівень безробіття пояснюється особливими можливостями її зайнятості в особистому підсобному господарстві, де робота понад 20 годин на тиждень з метою продажу або обміну отриманої від цієї діяльності продукції

не дає підстави зараховувати осіб, зайнятих нею, до безробітних. Частина молодих людей, які не мають роботи, готові стати до неї, але за період обстеження припинили пошуки роботи, належить до економічно неактивного населення, тобто їх не можна вважати «безробітними». Здебільшого ці особи припинили пошуки роботи, тому що тривалий час не можуть знайти її, і вичерпали всі можливості для працевлаштування.

Проблемам регулювання ринку праці, відтворення трудового потенціалу приділено багато уваги в працях М. Армстронга, С. Вільямса, Д. Гелбрейта, Р. Еренбурга, Дж. Кейнса, К. Макконнелла, А. Оукена, В. Марцинкевича, А. Рофе, П. Самуельсона, А. Сміта, а також у працях українських вчених: О. Амоші, А. Базиліюк, Д. Богині, І. Бондар, О. Грішнєвої, Т. Заяць, А. Колота, О. Кузнєцової, Е. Лібанової, О. Новикової та ін.

Теоретичні й практичні аспекти самозайнятості, неформальної зайнятості населення висвітлено в працях Т. Базиленко, В. Гімпельсона, Р. Капелюшнікова, Д. Стребкова, П. Петракова. Серед українських учених, що зробили вагомий внесок у дослідження причин неформальної зайнятості, відзначимо С. Бандура, І. Гнибіденка, Е. Лібанову, О. Макарову, П. Саблука, М. Соколик, В. Юрчишина та ін.

Метою статті є аналіз соціальних аспектів зайнятості молоді в неформальній сфері.

Іншою характерною особливістю зайнятості молоді є її залученість до неофіційної, неформальної зайнятості. Аналіз неформальної зайнятості в розрізі вікових груп свідчить, що найвищий її рівень характерний для осіб у віці 15–24 роки (34,6%) та у віці 60–70 років (36,6%). Як бачимо, найвищий рівень неформальної зайнятості зафіксований серед молоді (15–24 роки) та осіб похилого віку (60–70 років). Зауважимо, що представники саме цих вікових груп, є найменш соціально захищеними в країнах периферійного капіталізму, до яких належить Україна. Дискримінація молоді та пенсіонерів (так званий ейджизм) у доступі до офіційних робочих місць, а також невеликий розмір отримуваних ними державних соціальних трансфертів (стипендії, пенсії) змушує шукати неформальні джерела отримання додаткових засобів існування.

15-та Міжнародна конференція статистики праці в 1993 р. визначила неформальний сектор як «сукупність господарських одиниць, що зайняті виробництвом товарів і послуг з ціллю забезпечити себе роботою та прибутками». Трудові відносини, якщо вони існують, базуються переважно на залученні випадкових працівників, родинних і особистих зв'язках, а не на договірних началах, що гарантують формальні гарантії» [5]. Надалі це визначення лягло в основу виробничого підходу. Цей підхід жорстко відокремлює неформальну зайнятість від формальної, передбачаючи, що потрапляють до неї люди вимушено. У ряді випадків робота є низькооплачуваною й соціально незахищеною, іноді її навіть вважають формою безробіття (особливо за відсутності соціальних виплат). Праця ця технологічно

примітивна, відсутня технологізація процесу виробництва, а працівники низькокваліфіковані та неосвічені. Відповідно до виробничого підходу неформальний сектор являє собою сегмент «поганих» робочих місць, а в офіційному секторі сконцентровані «гарні» робочі місця [5]. МОП закріпила це положення в своїй резолюції з вимірювання зайнятості в неформальному секторі в 2000 р., показуючи, що підприємства неформального сектору – приватні підприємства, власниками яких виступають індивіди або домашні господарства, що не мають статусу юридичної особи й володіють обмеженими фінансовими ресурсами (рис. 1).

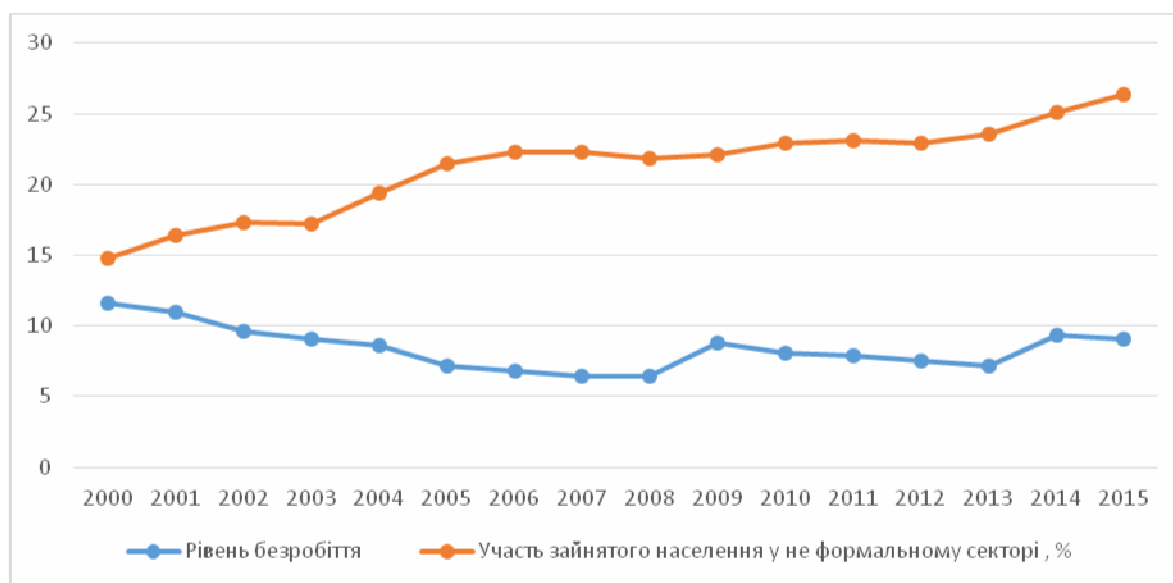

Рис. 1. Взаємозв'язок величини неформальної зайнятості з величиною безробіття

Вважають, чим більше безробіття, тим менша ймовірність зайнятості в офіційній економіці. Відповідно, мають збільшитися можливості неформальної зайнятості. І навпаки, чим нижчий рівень безробіття, тим більше є можливостей зайнятості в легальній економіці, що приводить до скорочення неформальної зайнятості. Рівень безробіття з 2000 р. зменшився з 11,6% до 7,6% в 2016 р. Це означає, відповідно до традиційного підходу, що мала б скоротитися й неформальна зайнятість. Між тим ситуація в Україні майже протилежна: неформальна зайнятість, за офіційними показниками, зростає з 11,6% до 26,2%.

Загальними ознаками неформальної зайнятості виступають такі характеристики, як: націленість на виживання, а не на накопичення капіталу; націленість на забезпечення зайнятості, а не на максимізацію середньої прибутковості; гнучкість і багатоманітність способів заробітку; трудомісткі роботи на стихійних ринках з високим ступенем невизначеності; сукупність «незахищеної» праці, що перебуває за межами державного регулювання; доступність подібної праці й використання в ній сімейних, родинних і місцевих ресурсів; взаємопідтримка та кредитування, що більшою

мірою засновано на довірі й родинності, ніж на контрактних відносинах; родинність, сусідство і належність до певної місцевості; незареєстроване підприємництво.

Зазначені категорії населення вразливіші та соціально незахищені в сучасних умовах господарювання (табл. 1). Проте, як слушно зазначає К. Уїльямс, неформальна зайнятість може виступати результатом як соціальної ексклюзії, так і добровільного виходу за межі формально інституціоналізованої економічної діяльності. У першому випадку маємо справу з різноманітними маргіналізованими та дискримінованими групами (нелегальні трудові мігранти, молодь, жінки, пенсіонери), які не мають доступу до формального ринку праці, або цей доступ значно ускладнений, або самий формальний сектор економіки надто слабкий, щоб генерувати великий попит на робочу силу. Як наслідок, дотримуючись стратегії фізичного виживання, індивіди готові братися за будь-яку роботу, незважаючи на низьку зарплату, важкі умови праці тощо. У другому випадку неформальна зайнятість є результатом дії не безособових, відчужених від людини, соціальних структур, а наслідком добровільного та свідомого вибору індивіда. Найчастіше вибір на користь неформального сектору зумовлений тим, що він забезпечує більшу автономію, гнучкість та свободу діяльності суб'єктів, ніж формальний сектор капіталістичної економіки (однією з форм є фриланс-терство, робота вдома, творчі професії).

Таблиця 1

Кількість неформально зайнятого населення за статтю, місцем проживання та віковими групами в 2016 р.

	Усього, тис. осіб	У тому числі за віковими групами (років), у % до загальної кількості зайнятого населення від- повідної вікової групи							Праце- здатного віку, тис. осіб
		15–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–70	
Усе насе-									
лення	3960,4	34,6	25,6	23,3	23,2	21,9	22,6	36,6	3720,2
жінки	1683,0	32,0	21,6	18,7	21,3	18,7	20,7	38,5	1556,0
чоловіки	2277,4	36,5	28,6	26,9	25,0	25,2	24,6	34,6	2164,2
міські									
поселення	1912,6	25,9	19,2	17,6	17,2	15,9	14,6	14,4	1855,1
сільська міс-									
цевість	2047,8	46,6	39,3	40,8	38,8	34,8	39,7	71,0	1865,1

У більшості випадків, молодіжний характер неформальної зайнятості виявляється в потребі додаткового заробітку під час здобуття освіти. У 2016 р. серед неформально зайнятого населення понад дві третини (66,5%) становили особи, які мали професійно-технічну та повну загальну середню освіту, а серед офіційно зайнятого населення переважали особи з вищою освітою (включаючи повну, базову та неповну вищу освіту) (61,1%), Зауважимо, що рівень освіти цілком корелює з участю в неформальній еко-

номічній діяльності: чим освіченіша особа, тим рідше вона займається такою діяльністю (рис. 2).

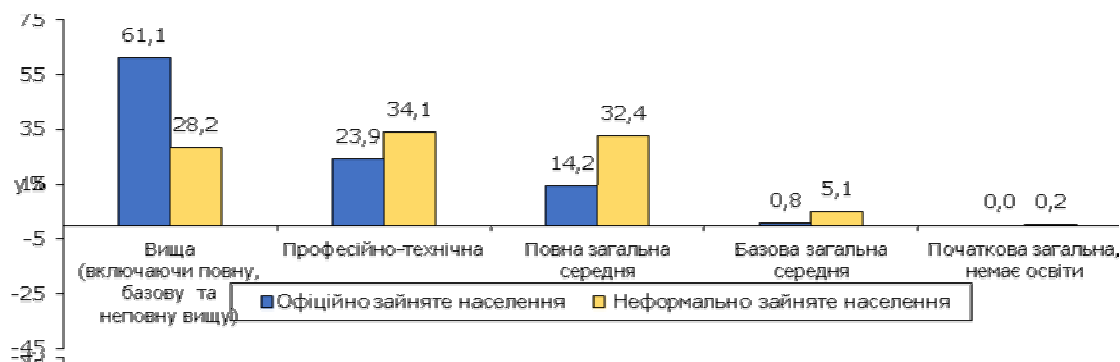

Рис. 2. Формальна та неформальна зайнятість населення за освітою в I півріччі 2016 р. (у % до кількості зайнятого населення за типом робочого місця)

Більшість населення, залученого до неформальної економіки, цілком свідомо та добровільно зробила вибір на її користь. Таким чином, неформальна зайнятість перетворилась на стратегію пристосування та діяльності соціальних агентів в умовах капіталістичних відносин. Насамперед, це стосується самозайнятих. Водночас, багато роботодавців схильні порушувати норми трудового законодавства, нав'язуючи працівникам неформальну зайнятість як безальтернативне явище (зайнятість без укладання трудового договору, заробітна плата в «конверті»). Не дивно, що саме для працюючих за наймом неформальна зайнятість має вимушений характер і є проявом ексклюзії та численних депривацій, яких вони зазнають у повсякденному житті.

Найбільш поширеними серед молоді формами трудової, економічної неформальної зайнятості є трудова міграція (можливість виїздити на заробітки зі збереженням колишнього місця основної роботи, навчання чи стажування за направленням фірми, що гарантує місце роботи після повернення); залучення молоді до підприємницької діяльності (торгівля, сфера обслуговування, сільське господарство, переробне виробництво, виробництво продуктів харчування і споживчих товарів), участь молоді в тіньовій, неформальній економіці (виробництво, продаж і перепродаж домашньої сільськогосподарської продукції, випадкові заробітки в приватних осіб, виробництво, продаж і перепродаж промислових товарів, економічний туризм). Досить важливими джерелами доходів для молоді є також такі види незареєстрованої діяльності, як робота водієм на власному автомобілі, заняття домашніми ремеслами, будівельними, ремонтними роботами.

Поглиблення економічної кризи в Україні та затягування війни на Донбасі дають підстави прогнозувати подальше поширення й поглиблення практик неформальної зайнятості. Особливо це стосується непідконтроль-

них українській владі територій, де вже протягом останнього року жваво згортається як великий, так і малий та середній легальний бізнес. Збройний переділ власності, застосування «сірих» та відверто нелегальних бізнес-схем, потреба населення у фізичному й соціальному виживанні в умовах воєнних дій та економічної блокади повернули ці регіони в добу первісного накопичення капіталу 1990-х рр. Відповідно до цього, деградують і соціально-трудова відносина, які стрімко втрачають формалізований характер.

Якщо говорити про форми й методи роботи органів державної влади (центрів зайнятості, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді) щодо сприяння працевлаштуванню та вторинній зайнятості молоді, то пріоритет у профорієнтації й сприянні вторинній зайнятості молоді належить таким формам роботи: надання групової профконсультаційної допомоги у формі лекцій, зустрічей з працівниками різних професій, круглих столів з проблем профорієнтації та працевлаштування, семінарів, конференцій; проведення індивідуальної профконсультаційної роботи в спеціально створених консультативних пунктах, у яких здійснюється тестування, анкетування, реалізація тренінгових програм для безробітної молоді; проведення профдіагностичної роботи, яка значно полегшується в умовах комп'ютеризації центрів ССМ, спрямованої на допомогу молодим людям при професійному визначенні; залучення підлітків і молоді до профінформаційних масових заходів – проведення днів соціального захисту молоді, днів відкритих дверей, ярмарків вакансій; створення та поповнення банку даних про навчальні заклади, фірми з працевлаштування, вакантні робочі місця.

Зрозуміло також, що формальні, директивні засоби забезпечення й регулювання процесів у сфері зайнятості повинні відходити в минуле, актуальним стає пошук нових підходів, перейняття досвіду високо розвинутих країн у регулюванні цього питання.

Висновки. Зайнятість у неформальному секторі економіки України напряму залежить від загальних тенденцій ринку праці, політики заробітної плати, фінансових можливостей громадян у забезпеченні своїх повсякденних потреб. Перспективи зниження рівня неофіційної зайнятості потрібно розглядати в контексті активізації ринку праці в мотивації до легалізації своєї діяльності. Для реалізації таких завдань необхідно на державному рівні розробити стратегію функціонування ринку праці, орієнтованого на забезпечення інноваційної діяльності суб'єктів економіки.

Виходячи з необхідності забезпечення інноваційного розвитку економіки України та підвищення рівня її конкурентоспроможності, на нашу думку, необхідно, насамперед, визначити додаткову потребу у фахівцях, що безпосередньо пов'язана з виконанням стратегічних програм, які визначають економічну політику країни та передбачають створення нових робочих місць, розширення існуючих потужностей у зв'язку з упровадженням новітніх технологій, переобладнанням та модернізацією виробництва.

Таким чином, розв'язання проблем зайнятості у формальному та неформальному секторах економіки мають здійснюватися одночасно, оскільки вони тісно пов'язані між собою, і лише узгоджені заходи з активізації зайнятості в індустріальних та постіндустріальних галузях національної економіки можуть дати позитивний результат.

Список використаної літератури

1. Ангелко І. В. Неформальна зайнятість населення України в сучасних умовах. *Український соціум*. 2010. № 3. С. 124–132.
2. Баланда А. Л. Неформальна зайнятість (методологія і методика дослідження) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.09.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1999. 18 с.
3. Барсукова С. Ю. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ. Москва : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. 448 с.
4. Економічна активність населення України 2016 : статистичний зб. / Державна служба статистики України. Київ : Державна служба статистики України, 2017. 197 с.
5. Статистично-аналітичний огляд ринку праці у першому півріччі 2016 року. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
6. Ткаченко Л. Неформальний сектор економіки: підходи до визначення поняття. *Економіка України*. 1999. № 4. С. 33–39.
7. Файфура В. Проблеми зайнятості у неформальному секторі економіки Тернопільської області. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє* : зб. наук. пр. Тернопіль, 2011. Вип. 16. С. 286–291.
8. Чепурко Г. І. Зайнятість населення України: зміни і тенденції. Київ : Ін-т соціології НАНУ, 2007. 11 с.
9. Williams C., Round J. Rethorizing the Nature of Informal Employment: Some Lessons from Ukraine. *International Sociology*. 2008. № 23 (3). P. 367–388.
10. Williams C., Round J., Rodgers P. Explaining the Normality of Informal Employment in Ukraine: A Product of Exit or Exclusion? *American Journal of Economics and Sociology*. 2011. № 3. P. 729–755.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2017.

Варга Н. И. Социальные аспекты неформальной занятости молодежи в Украине

В статье сконцентрировано внимание на социальных аспектах неформальной занятости молодежи, которая может выступать результатом как социальной эксклюзии, так и добровольного выхода за пределы институционализированной экономической деятельности. В первом случае – это маргиналы и дискриминированные группы (нелегальные трудовые мигранты, молодежь, женщины, пенсионеры), которые не имеют доступа к формальному рынку труда. Как следствие, придерживаясь стратегии физического выживания, индивиды готовы братья за любую работу, несмотря на низкую зарплату, тяжелые условия труда и тому подобное. Во втором случае неформальная занятость – следствие добровольного и сознательного выбора индивида. Выбор в пользу неформального сектора обусловлен тем, что он обеспечивает большую автономию, гибкость и свободу деятельности, доходы участников, что особенно важно для молодежи.

Ключевые слова: занятость, рынок труда, неформальный сектор, молодежь, технологии социальной работы с молодежью.

Varha N. Social Aspects informal Employment of Youth in Ukraine

This article studies the major theoretical approaches in the definition of informal employment of youth. The aim of this article is to provide a critical overview of how informality employment of youth has been defined and measured, together with selected findings on its extent and character, and a summary of competing views regarding its role in contemporary economies and how it can be tackled. The outcome is a set of conceptual frameworks for understanding both the burgeoning literature on informal employment and how each of the perspectives is presented in this article.

Self-employment, composed of employers, members of production cooperatives and self-employed in the narrow sense (own – account workers) is characterized by the fact that this group of workers are not employees. Persons belonging to this group, use their entrepreneurial skills for the organization of labour activity. Characteristic feature of self-employment is the use of working time, the employee is interested to achieve maximum results of work for the minimum possible time since it will affect his/her income and length not only of working time, but free time as well. In market economy conditions self-employment is a progressive form of employment. For the youth who work, labor market flexibility is manifested in the possibility of creating a temporary, incomplete or unofficial jobs, helping parents and obtaining a financial benefit. Considering the structure of a part-time (partial) employment, we can conclude that the proportion of partial employment is much higher in the cities where you can find random undermining easier, but on the other hand rural areas are characterised by a temporary employment, which corresponds to a seasonal agricultural work. The opportunity to combine studying and job may become one of the strategies to overcome the crisis in Ukraine, motivate young people to gain some level of education and will form the experience of independence and autonomy among the graduates. Main tasks of the temporary employment may include the following elements as: involvement to the working process, getting a professional experience that can help with the determination of the future profession and spheres of activity, expansion of the service sector which is provided by young people in the labor market and improvement of the quality of these services, gives a possibility to adapt to the staff and learn to be responsible for the work you do, spend free time usefully, gaining for it a financial reward. It should be noted that the demand for youth in the secondary labor market in terms of crisis may be high, but the mechanism of implementation, organizational phase and employment process is much more difficult.

Informal, secondary employment allows to some extent to provide mobility and a higher employment rate in this case reducing the risk of unemployment and increasing the chances of employment. Negative aspects include low quality of work, lack of basic rights in the field of labour protection under the absence of an employment contract and health insurance. The structure of informal employment is one of the most important features where where the largest proportion of informal workers is observed in agriculture, construction and service industry. Therefore, there are some methodological difficulties which do not allow to estimate a real percentage of temporarily employed youth in the sphere of informal economy.

Key words: *employment, economic activity, informal sector, unemployment, vacancies.*